

BOD PÉTER ÁKOS

AZ ÁLLAMI SZEREPVÁLLALÁS ÚJ TRENDJEI A PÉNZÜGYI VÁLSÁG KÖVETKEZMÉNYEKÉNT

Az európai gazdaságpolitika aktivista jelleget öltött a nemzetközi pénzügyi válság következtében: a legtöbb országot expanzív költségvetési és gyorsan változó adópolitika, laza monetáris politika jellemezte. Kérdéses azonban az, hogy tartós lesz-e a nemzetállami (tagállami) gazdaságpolitikai aktivitás, vagy inkább rendkívüli helyzetekre adott átmeneti megoldásokról van szó. A cikk középpontjában a nemzeti gazdaságpolitikai mozgásteret és a döntéshozói motivációt érintő stratégiai vonatkozások állnak: a globalizációs folyamat menete, a korlátozott (moderált) gazdasági szuverenitásra épülő világrend állapota, az üzleti szereplők és a politikai ágensek közötti viszony alakulása. Következtetése: várható a gazdaságpolitikai gyakorlat újbóli konszolidációja a válság(ok) akut szakaszát követően, ám a körvonalazódó új gyakorlat („new normal”) sok ponton eltér a nemzetközi pénzügyi szervezetek és a fejlett országok által korábban hirdetett élenjáró gyakorlattól. Mindez tanulságokkal szolgál a magyar költségvetési és adópolitika, és általában az állami szerepvállalás jövőbeli feltételeit illetően.

A VÁLSÁG FORDULATOT HOZOTT A GAZDASÁGPOLITIKAI GYAKORLATBAN

A 2008-as évben kifejlődő nemzetközi pénzügyi válság éles irányváltásokat idézett elő a globális gazdasági folyamatokban, először és elsősorban a pénzáramlatok, majd a külkereskedelmi mozgások terén, de a krízis gyorsan kihatott a kibocsátásra, a foglalkoztatásra és a beruházásokra [Milesi-Ferretti és Tille, 2011]. Az események rontottak a pénzintézeti szektor reputációján, sőt a piacgazdaság hatékonyságába vetett hit is meggyengült. Az ilyen jelentős gazdasági átalakulás nyilvánvalóan változásokat idéz elő az állam gazdasági szerepének általános megítélésében. A pénzügyi megrázkódtatásokra a legtöbb érintett országban erőteljes gazdaságpolitikai válaszok születtek. A kormányok ugyanis nem számíhattak arra, hogy a piacgazdaság öngyógyító módon hamar túljut a nehézségeken, a közvélemény pedig igényelte a hirtelen jött recesszió állami enyhítését.

A gazdaságpolitikai döntéshozatali gyakorlatot nyilván formálja a kialakult helyzet, ám arra hatással vannak az irányító köröknek a helyzetről, annak okairól, a teendőkről vallott nézetei, az irányítottak és az irányítók preferenciái. A recesszió hatására a vezető országok gazdaságpolitikusi hamar félretették az addig aránylag homogén gyakorlatot, nemzeti megoldásokat vettek elő, amelyek diszciplináris háttere erősen heterodox volt [Bod, 2013]. Válságos időkben mindez természetes is. Sőt kutatói vélemények szerint összevetve a megelőző nagy recesszióval, nevezetesen az 1970-es évek olajár-növekedése által kiváltott világgazdasági válsággal, a fejlett országok gazdaságpolitikai gyakorlata ez esetben valójában

kiseb változatosságot, kevésbé heterodoxiát mutatott, mint 35 évvel korábban [Pontusson és Raess, 2012].

A heterodoxia fogalma eleve feltételez valamilyen ortodoxiát. Az utókor kritikai éllel, valami újat és mást képviselve szokott egy irányzatot ortodoxnak minősíteni, az uralkodó irányzat hívei és képviselői viszont ritkán hirdetik a maguk gyakorlatát ortodoxnak, inkább a *bevett gyakorlat* (best practice) meghatározással élnek. A válság során nyilván meggyengül az addigi bevett gyakorlat tekintélye és vonzereje, hirtelen színesebbé válik mind a gyakorlat, mind pedig a mögötte megtalálható gondolati irányzatok palettája. Ez történt 2008 után is. A vezető szakmai orgánuk és mértékadó intézmények által képviselt gazdaságelméleti doktrínák elemzése azt mutatta ki, hogy a válságot követő években ugyan némileg tagoltabbá vált a *közgazdaság-elméleti fősodor* (mainstream), ám paradigmaváltás nem következett be, a fősodor ereje valójában nem rendült meg [Csaba, 2014].

Míg a szellemi élet, az akadémiai világ belső mozgása viszonylag lassú, a kormányzati döntéshozatal körében gyorsabbak a változások. A 2008-as év fejleményeire a gazdaságpolitikuskok azonnal reagáltak nemzeti szinten és a nemzetközi fórumokon (G7, IMF, OECD), sőt a világgazdasági realitásokat inkább tükröző újabb konzultatív kereteken belül is (G20). A gazdaságpolitikai válságüzemmód azonban nem tart soká. Idővel megerősödnek a konszolidációt követelő hangok, kezd letisztulni a helyzet értelmezése. Így volt ez 2008-at követően is: hamar megszületett a fogalom: „*the new normal*”, ami alapvetően a pénzkapitalizmus túlzásainak a korrekcióját, egyben a piacgazdasági rendszer konszolidálását fedi, mégpedig a nagyra duzzadt adósságok megfékezése, a tőkeáttétel mérséklése révén.¹

A fejlődő világ, a felemelkedő térségek felől nézve azonban az „új normália” más és többet jelent. Abban is benne van a tőkeáttétel csökkenése, ám emellett a globalizációs folyamat lefékezését/visszafordítását és az államok szabályozó tevékenységének megújítását is magába foglalja (de-leveraging, de-globalization, reregulation).² E gazdaságpolitikai hármashból az első körül nincs vita, hiszen sok ország esetében a túlzott hitelfelvétel – másfelől nézve: túlzott eladósodás – valóban fenntartathatlan méreteket öltött a pénzügyi válság kulminálásáig. Így a rákövetkező kiigazítás logikus fejlemény, még ha súlyos mellékjelenségekkel jár is. Annál kérdésesebb, hogy valóban új szakaszba lép-e a világ a nemzetgazdaságok külső nyitottságának természetét és trendjeit illetően, azaz tényleg visszafordul-e a globalizációs folyamat. Hasonlóan érdemi vizsgálatot igényel a kérdés, hogy valóban az újraszabályozás korszaka követi-e a deregulálás évtizedeit?

E kérdésekre korai az egyértelmű és határozott válasz. Ám annyi idő már eltelt a 2008-as drámai év óta, hogy tényadatok és mértékadó elemzések alapján hipotéziseket fogalmazhassunk meg.

1 A fogalom első használója *El-Erian*, a PIMCO akkori elnöke, aki a nagy presztízsű Per Jacobsson alapítványi előadásában e puha kontúrú kifejezést a vezető országokra, főként az Egyesült Államokra és az Egyesült Királyságra vonatkoztatta. Érvelése szerint a túlfejlesztett pénzügyi tevékenységek normalizálásával – lényegében a tőkeáttétel nagyfokú mérséklésével – fokozatosan új makrogazdasági arányok állnak elő, amelyek immár fenntarthatóak [El-Erian, 2010].

2 Lásd az indiai jeybank elnökhelyettese megfogalmazását [Chakrabarty, 2011].

AZ ÁLLAM FISKÁLIS ÚJRAAKTIVIZÁLÓDÁSA MINT GAZDASÁGI SZUVERENITÁSI ÜGY

A globális pénzügyi zavarokra adott első reakció a felfokozott kormányzati tevékenység lett. Átfogó értékelés szerint a vezető államok kormányainak többsége visszatért az addigra idejétmúltnak számító keynesi ajánlásokhoz: nagyvonalú monetáris lazítás mellett *fiskális keresletösztönzést* alkalmaztak (sokak szerint nem eléggé erőteljesen) [Pontusson és Raess, i. m.]. A válság nyomán kétségtelenül jelentősen megnöttek az állami kiadások, megugrott az államadósság, kiterjedt az állami szabályozói beavatkozás tartománya.³ A gazdasági szabadelvűség hívei félelemmel, a „neoliberális uralom” ellenzői pedig örömmel fogadták, hogy olyan vezető nyugati országokban is költségvetési expanzió és szabályozói aktivitás mutatkozott, amelyek a megelőző évtizedekben a gazdasági élet autonómiájának elvét hirdették. A tényadatok szerint a krízis hatására a fejlett világban valóban megnőtt az állami kiadások aránya: az Európai Unióban, és ezen belül különösen az eurózóna államaiban, a krízis előtti 46 százalékos GDP-arányos szintről hirtelen az 50 százalékos érték fölé emelkedett 2009-ben (lásd az 1. ábrát).

Forrás: EUROSTAT, Annual Yearbook [2014]

1. ábra: Állami kiadások és bevételek alakulása az EU-ban, 2006–2014 (a GDP százalékában)

Az európai államoknak a recesszió beálltakor követett fiskális tevékenysége a keynesi ajánlásnak megfelelően anticiklikus jellegű volt: az államháztartási kiadások jelentősen nőttek, míg a gazdaság többi szereplőitől elvont jövedelem aránya 2008-ról 2010-re alig változott, sőt inkább mérséklődött, részben a recesszió miatti közbevetel-kiesés hatására, részben pedig az adócsökkentés eszközének tudatos alkalmazása miatt. A válságkezelő költségvetési politika következményeként azonban a fejlett országokban (Egyesült Államok, Japán, Európai Unió) a költségvetési hiány kiugró arányt ért el. A hirtelen recesszió elmúltával szükségszerű lett az állampénzügyek konszolidációjának elkezdése. Ennek keretében az állami jövedelemvonás aránya fokozatosan emelkedni kezdett, noha nem annyira az anticiklikus

³ A gazdasági liberalizmus álláspontját képviselő globális hetilap a 2008-as pénzügyi válságot követő fejlemények kapcsán egyenesen *Leviatán* visszatéréséről írt – utalva a mindenható állam Thomas Hobbes-i fogalmára [Economist, 2010].

gazdaságpolitika eszméjének hatására, mint inkább azért, mert az addigra fenyegetően megnövekvő államháztartási adósságállományt vissza kellett (volna) szorítani, aminek fő eszköze lett az *adóhányad* emelése. A dolog természetéből adódóan a jövedelemcentralizációs ráta tartósan magas szintje valószínűsíthető a következő években is.

A közbevételek válság utáni aránynövekedése azonban önmagában nem indokolhatná a Leviatánnal való ijesztgetést, amennyiben a ráta tovább már nem emelkedik, sőt lassan mérséklődni kezd, valamint ha az államok egyéb gazdasági tevékenységei nem bővülnek tovább. Ezért az igazi kérdés az, hogy a fejlett világ államaiban a válság alatti-utáni gazdaságpolitikai aktivizálódása vajon átmeneti, avagy tényleg tartós jelenségről, új szakasz kezdetéről van-e szó. Kijelenthető-e, hogy tartósan és jelentősen megváltozik a gazdaság és a politika közötti kapcsolat? Pontosabban: átalakul-e a *globális gazdaság* és a *nemzetállami* legitimációjú politika közötti erőviszony?

Az állam gazdaságirányító aktivitásának ügye valóban szorosan kötődik a globalizációs folyamat alakulásához. Természetét és működési logikáját tekintve a piacgazdasági rendszer *nemzetközi* jellegű, az állam szuverenitása viszont adott *területhez* kapcsolódik. A globalizáció korszakának kifejlődése kiélezte volna ezt az inhe-rens ellentmondást, ha nem következett volna be az állami szuverenitás késő középkorhoz kötődő klasszikus (abszolutista) fogalmának újraértelmezése, modernizálása.⁴ De nemcsak a határokon átnyúló árumozgások és pénzfolyamatok logikája kényszerítette ki a szuverenitás értelmezésének moderálását, megszelídítését: az államok gazdasági jogainak és képességeinek új definícióját igényelte a XX. század közepétől a gyarmatbirodalmak széthullása, a harmadik világ új államainak megszületése, majd pedig a volt szovjet befolyási blokk felbomlása [Jakab, 2008].

Megszelídítést mondtunk, bár sokak nézete szerint a globalizáció korszakában a nemzetállam jelentősége egyértelműen visszaesik [lásd pl. Gombár, 1996]. A helyzet azonban nem egyértelmű. Geopolitikai okok miatt az utóbbi évtizedekben nagymértékben megnőtt a nemzetközi jogi értelemben vett szuverén államok száma, hosszabbak lettek a nemzeti határok, számos kis lélekszámú nemzet élhet immár saját nemzeti határai között. Akár *a nemzetek aranykorának* is mondhatnánk a XX. század második felének, utolsó harmadának időszakát. Különös módon ugyanezen évtizedekre esik a globalizáció győzedelmes kibontakozása is. A nemzetek sokaságának léte úgy békíthető össze az áruk, szolgáltatások és termelési tényezők áramlását feltételező globalizációs logikával, ha a határok könnyen átjárhatók, a szuverén állam pedig vagy nem él minden lehetséges eszközzel, vagy a másokéval megegyező eljárásrendet követ. A *külső gazdasági nyitottság elve* és a *nemzeti önrendelkezés doktrínája* között működőképes mozgásformákat kellett találni.

Ilyen előzményeket követően kapott új hangsúlyokat az utóbbi válság következtében a gazdasági szuverenitás ügye is: hirtelen meggyengült az államok háttérbe húzódását propagáló nézetrendszer, ugyanakkor fennmaradt az elvi egyetértés abban, hogy egy sor kulcsprobléma megoldására csak a nemzetek közötti szoros

⁴ A szuverenitás fogalmának történelmi változásait sokoldalúan elemzi a Takács Péter által szerkesztett *Az állam szuverenitása – Eszmény és/vagy valóság* c. kötet [Takács, 2015].

együttműködés nyújt esélyt. Így eshet meg, hogy egy és ugyanazon pillanatban került a politikai napirendre az Európai Unió (EU) tagországai számára a bankunióhoz való csatlakozás ügye, valamint az, hogy meglevő tagállam váljon-e ki az Európai Unióból politikai döntések révén (Egyesült Királyság) vagy gazdasági események következtében (Görögország). Egyszerre dokumentálható egyfelől a gazdasági protekcionizmus eseteinek megszorodása, másfelől viszont a világgazdaság szempontjából nagyjelentőségű szabadkereskedelmi tárgyalások folytatása.⁵

Ezen egymással ellentétes tartalmú jelenségek értelmezéséhez meg kell vizsgálnunk három témakört. Az egyik a gazdasági folyamatok nemzetköziesedését érinti. Vajon a súlyos pénzügyi válság következményeként a globalizációs folyamatokban bekövetkeztek-e olyan mélyreható változások, amelyek felülírják a modern piacgazdaság államának szuverenitásfelfogásáról eddig kialakult konszenzust? Az „új normalitás” idézett értelmezése szerint *a nemzetközi gazdasági folyamatok természetének változása ('de-globalization') új helyzetet eredményez, következésképpen módosulhat az államok külső szuverenitásának ügye*. E felvetés logikája tehát megkérdőjelezi a globális méretekben meghatározó piacgazdaságok és egyben liberális demokráciák (Egyesült Államok, EU, Japán) továbbá a nemzetközi intézményrendszer (IMF/WB, WTO, OECD) által képviselt interdependencia-felfogást. E domináns szereplők a külső gazdasági nyitottságot tényként és fenntartandó célként elismerve, egymással kölcsönös függésben lévőként határozták meg magukat. A XX. század végén ez látszott a jövő kívánatos fejlődési irányzatának, annak a sokat hangoztatott felismerésnek az alapján, amely szerint a gazdasági jólét, a globális klímavédelem, a szegénység és egy sor hasonló nagy horderejű társadalmi-gazdasági ügy előmozdítása csakis az egymástól való függés figyelembevételével lehetséges.

A válság kitöréséig ez a világgép relevánsnak és jól képviselhetőnek látszott: a kölcsönös függés tényének elfogadásával a nemzetgazdasági szuverenitás elérése vagy fenntartása lényegében értelmét, de legalább is érdemi tartalmát veszti. És valóban, a legutóbbi időkig legfeljebb a megkésett fejlődésű országok esetében merült fel valódi problémaként az állam gazdasági szuverenitásának visszaszerzése, megtartása. Nos, e téren is újat hozott a 2008-as krízis: nem csak a volt gyarmatokon és a harmadik világban, hanem a gazdaságilag legfejlettebbnek számító térségekben is megjelent a gazdasági szuverenitás kívánatos terjedelmének taglalása, vitatása. Ha pedig vitatéma, akkor abba az a nézet is beletartozik, hogy mára túl szűkké vált a nemzetállam gazdasági önrendelkezési tartománya.

De vajon valóban történt vagy történőben van valami *a világgazdasági szerkezetben*, amely indokolná a nemzetállami gazdasági szuverenitás gondolatának reneszánszát? Bőven találni politikai nyilatkozatot, akadémiai elemzést, publicisztikát arról, hogy egyfelől a globalizációs folyamat túlfutott az ésszerű kereteken, és ezért az államok szerezzenek vissza teret a globalizáció erőivel szemben. Logikus tehát, ha rápillantunk a de-globalizáció ügyére, első tézisünkre.

Az ezzel szorosan érintkező másik vonatkozás maga a *nemzetközi rend*. A második tézis ennek megfelelően az, hogy világméretekben jelentős átalakulás megy

5 A TTIP (Transatlantic Trade and Investment Partnership) az Egyesült Államok és az EU között, valamint a TPP (Trans-Pacific Partnership) keretében az Egyesült Államok és főbb ázsiai és latin-amerikai partnerei között.

végbe a gazdasági és pénzügyi folyamatok intézményi keretében: *teret vesztenek a „moderált szuverenitás” koncepcióját képviselő államok*, a nemzetközi viszonyrendet mind erősebben alakítják az erősebb belső és külső szuverenitást képviselő államok.⁶ E tézist az a megfigyelés erősíti, miszerint a liberális demokráciák mellé felnövő és a nemzetközi rend alakításában a korábbinál nagyobb szerepet követelő nem nyugati államok (leginkább a BRICS országai) a külső-belső szuverenitásnak a nyugatitól eltérő fajtáit, korábbi történelmi időszakokéhoz közelebb álló koncepciót vallják, gyakorolják.

A harmadik vonatkozás pedig az üzleti szereplők és a nemzetállamok kormányai közötti *erőviszony* ügye. Az ehhez kapcsolt vizsgálandó hipotézis pedig az, hogy érdemben megváltozott vagy változóban van a politikai állam (szuverén) és a gazdaság közötti korábbi viszony, amely a válság előtti globális világrendben azzal volt leírható, hogy az állam kevés közvetlen kontrollt gyakorol a természetét tekintve internacionálisan működő üzleti élet felett, tiszteletben tartva annak autonómiáját.

E három vonatkozás értelemszerűen kötődik egymáshoz is. A hipotézisek formális elfogadását vagy elvetését meg sem kíséreljük ehelyütt. Mégis hasznos exponálni azokat a felvetéseket, amelyek kimondva vagy implicit módon jelen vannak az állami aktivitást alakító döntéshozók gondolkodásában.

KÖLCSÖNÖS FÜGGÉS – DE MILYEN?

A gazdasági és pénzügyi nyitottság korában a szuverén (a fejedelem, az állam) fennhatóságára és döntései kikényszeríthetőségére vonatkozó korábbi fogalmak és feltevések jórészt elavultak. Avíttnak hat az európai múlthoz, egyebek mellett a *Jean Bodin-i* klasszikus meghatározáshoz kötődő felfogás, amely szerint a szuverenitás az alattvalók, állampolgárok felett gyakorolt *abszolút és örökös uralom*, amelynek ismérvei a törvényhozói hatalom, a hadüzenet és a békekötés joga, a tisztviselők kinevezési joga, a legfőbb bírói fórum, a kegyelmezés és a hódolat fogadása, a súlyok és mértékegységek megállapításának, az adóztatásnak és a pénzverésnek a joga [Bodin, 1987]. Nyilvánvalóan már a múlté a fenti ismérvek közül a súlyok és mértékegységek megállapításának joga, hiszen a fizikai, műszaki, egészségügyi, és legújabbban az információs tevékenységek szabványai nemzetköziesek; máskülönben már elképzelhetetlen lenne az életünk.⁷ Ugyanakkor változatlanul a szuveréné az adókievetési jog, noha e vonatkozásban ma már árnyalt a kép, mivel bizonyos állami bevételek (így a vámok) esetében az államnak be kell tartania az erre vonatkozó nemzetközi szerződéseket, a Világkereskedelmi Szervezetbeli (WTO) tagsági viszonyból fakadó korlátokat. Adóztatni sem lehet teljesen

⁶ A szuverenitás fogalmának moderálásáról lásd *Jakab András* munkáját [Jakab, 2008]. Valójában nem a fogalom megszelídítéséről, hanem az abszolút (fejedelmi) hatalomgyakorlás európai rendjének és normáinak megszelídüléséről van szó, már ha egyáltalán valaha ténylegesen létezett a korlátlan belső szuverenitás és a minden tartalmi vonatkozásban érintetlen külső szuverenitás.

⁷ Mindez akkor is igaz, ha a brit vagy az amerikai kivételekre gondolunk: a mérföld, a pint, a gallon használatára, vagy a Fahrenheit skálára, és az illető nemzetek múltjához kötődő egyéb sajátosságokra.

szuverén módon, például különbséget téve hazai és külföldi tulajdonú vállalkozások között, mielőtt az illető ország a nemzeti külön elbánást tiltó szervezetbe lép be (OECD). Ennél is messzebb jutott az adóharmonizáció folyamatában az EU (főként a forgalmi adók terén), és erős nyomás nehezedik a tagállamokra az adószámítási módok és a tényleges mértékek egységesítése ügyében.

Kimondható tehát, hogy a *külső szuverenitás* tartalmi kérdéseit illetően a mai nemzetközi rendben az államok a szuverenitás számos korábbi attribútumával csak részlegesen rendelkeznek, jogaikkal csupán korlátozottan élhetnek. Különösen igaz ez Európában: már a korábbi fejlődési szakaszban képviselhető volt az a nézet, miszerint a globalizációs folyamat megnyirbálja az állami szuverenitást, az integráció pedig gyakorlatilag meg is szünteti: „...Nyugat-Európában egyik állam sem szuverén többé” [MacCormick, 1993]. Ezzel egy időben viszont az az álláspont is képviselhető, hogy a kisebb méretű és anyagi erejű országok önálló államként egyenesen a globalizációs keretnek köszönhetően létezhetnek, hiszen a nemzetközi nyitottságban való intenzív részvétel nélkül egyszerűen túl kicsik lennének a vesztfáliai szuverenitás értelmében vett állam intézményeinek működtetéséhez, a nemzetközi egyenjogúság megszerzéséhez és hatékony gyakorlásához [Bod, 2015].

Kifejlett demokráciákban nemcsak a külső, hanem a *belső szuverenitás* is korlátozássá vált az állam és a polgárai közötti viszonyokat determináló „társadalmi szerződések” révén, azok tartalmi változásai folytán. A politikai diskurzusban állandó szókapcsolatként használt *liberális demokrácia* terminológiája pontosan azt a felismerést tükrözi, hogy az európai államrend nem csupán demokratikus (hiszen demokrácia többféle lehet, a „népi demokráciák” is annak vallották magukat, és bizonyos procedurális ismérveket fel is mutathattak ahhoz), hanem liberális is: az egyén szabadságjogait elismeri, a személyes és csoportos autonómiákat tiszteli. Az ember állammal szembeni autonómiájának jog által védett köreibe tartozik a fizikai, szellemi és pénzbeli tulajdonhoz, a vállalkozáshoz, munkavállaláshoz kapcsolódó szabadság. Ez a „megszelídített szuverenitás” sajátja a fejlett piacgazdaságoknak [Jakab, 2008].

A nemzetközi szervezetekben elfoglalt tagsági viszony és a mindennapos gazdasági nyitottság ténye azonban nem zárja ki azt, hogy a nyitottság *mértékét* és annak politikai, gazdaságpolitikai és gyakorlati *következményeit* közgazdasági elemzés tárgyává tegyük. A külkereskedelmi, nemzetközi pénzügyi kapcsolatok intenzitásának, az adott ország gazdasági, pénzügyi nyitottságának a mértéke ugyanis kihat a gazdaság működésére, és egyben az ország kormányának döntési terére is: szűkítheti, de bővítheti is azt. Ezzel eljutottunk az első tézis érvényességének témájához. Hozott-e tartós és jelentős fordulatot a gazdasági szuverenitás karakterében, terjedelmében a 2008-as pénzügyi válság? Valóban megáll, netán visszafordul a globalizációs folyamat, alátámasztható-e az a gazdaságpolitikai érzés, hogy a globalizáció intenzitása gyengül?

A nagy recessziót követő eddigi néhány év ugyan nem elég az állítás egyértelmű elvetéséhez vagy megerősítéséhez, de bizonyos gazdasági trendek már látszanak. Ilyen az, hogy a világ külkereskedelmi folyamatai, amelyek az 1930-es évek válságéveinek és a háborús esztendőknél a kivételével rendszeresen gyorsabban bővültek, mint a világ országainak egyesített nemzeti jövedelme (a GDP vagy a GNP ala-

kulásán mérve), 2009-től más mintát követnek. A külkereskedelmi forgalom a recesszió során a legfejlettebb országokban és az azokhoz gazdasági-pénzügyi kapcsolatok révén szorosan kötődő térségekben hirtelen lecsökkent, majd a válság akut szakaszának gyors lezáródásával 2010 után visszakorrigált, rövid időn belül eljutva a válság előtti szintre. Hasonlóan gyors helyreállítási reakció, ám *lassabb középtávú növekedési trend* jellemzi a külföldi közvetlen tőkebefektetések (FDI) alakulását [UNCTAD, 2014].

Ám a korábbi gazdasági növekedési dinamika a múlté. Az is bebizonyosodott, hogy nem szükségszerűen egynél nagyobb a globális GDP-növekedés külkereskedelmi együttthatója. Inkább az mondható el [Hoekma, 2015], hogy az 1980-as évek közepétől két évtizeden át rendkívüli volt a külkereskedelmi bővülés, három sajátos fő ok miatt: a kelet-közép-európai térség visszaintegrálódása a világgazdaságba, a Kínai Népköztársaság külpiaci nyitása, valamint a globális nagyvállalatok termelési-értékesítési értékláncának a meghosszabbodása a kiszervezések révén. A 2000-es évek első évtizedének közepétől azonban az említett térségek átalakulása már új szakaszba lépett: a nyitás, mint átmeneti tényező, immár nem hat. Ami pedig a harmadik okot illeti: a termékek előállításának korábban igen hosszú, számtalan ország termelőjét érintő értéklánca ma különféle tényezők hatására gyakran rövidebb, mint korábban.

Mindebből azonban nem következik, hogy maga a globalizációnak nevezett folyamat lenne visszafordulóban, különösen annak ismeretében, hogy a külkereskedelmi forgalmat egyaránt alakítják ciklikus és strukturális tényezők. Visszaesés után a világméretű gazdasági ciklus újból nekilendül, de nem szükségszerűen a korábbi dinamizmussal. Szerkezeti átalakulás esetén új pályák nyílnak meg. Az új jelenségek között valóban megjelennek olyanok (így a protekcionizmus ismételt feltűnése, a regionális gazdasági együttműködés megerősödése a korábbi fragmentált globális értékláncok rovására), amelyek a külkereskedelmi volumen addigi bővülési ütemének fennmaradása ellen hatnak. Amint magyar kutatók kimutatták, a globalizációs folyamatot korábban is hullámmozgás jellemezte, a keleti gazdaságok (újbóli) bekapcsolódása pedig regionális arányváltozásokkal járt a világméretű tőkeáramlásban, ám maga a pénzügyi globalizáció nem állt le, nincsenek ilyenre utaló jelek [Katona et al., 2013].

Nem prognosztizálható tehát a gazdasági és pénzügyi nyitottság trendjeinek megfordulása belátható időtávon belül. A regionális erőviszonyok átalakulása ügyével és a neoprotekcionizmussal viszont foglalkoznunk kell, hogy értelmezni lehessen a nemzetállami aktivitás módosulásainak mozzanatát és jellemzőit.

ÁTALAKULÓBAN A VILÁG GAZDASÁGI RENDJE?

Ha a globalizációs jelenségtömeget nem kezdte is ki a nagy recesszió, a fejlett nyugati gazdaságok globális pozícióját jelentősen gyengítette a visszaesés, amely az Egyesült Államokból, az EU-ból és Japánból álló nagy triászt a 2008-as pénzügyi válságot követően a világ többi részénél erősebben érintette. Egyébként a triász részaránya az 1950-es évektől a 2000-es évek elejéig csaknem egyenletesen csökkent, és a középtávú előrejelzések is a Nyugat részarányának további mérséklődését, az ún.

BRICS-országok, de főként Kína arányszámának emelkedését tartalmazzák [IMF, 2013].⁸

Kérdés persze az, hogy a globális gazdasági arányváltozás – és egyben: erőviszony-változás – nem hat-e ki mégis az előzőekben érintett problematikára: azaz a triászhoz képest megerősödő szereplők nem fordulnak-e szembe a globalizációval, vagy nem adnak-e annak olyan tartalmat, amely miatt hamarosan *új világrendről* kellene beszélnünk. Nos, a politikai értelemben vett Dél gazdasági-társadalmi folyamatainak elemzéséből nem az vonható le, hogy az erejüket és nemzetközi befolyásukat növelő szereplők elvetnék az áruk és tőkék határokon túli mozgásának szabadságára épülő globális világrendet [Dargin, 2013]. A Kínai Népköztársaság gazdasági felemelkedéséből, az indai gazdasági növekedés gyorsulásából és általában a nem nyugati államok gazdasági térnyeréséből még nem következik visszatérés a globalizáció előtti világ viszonyaihoz.

Viszont magának a globális rendnek a szabályaiban, intézményeiben valóban várhatók folyamatos elmozdulások. Amikor a fejlett világ államai a külső szuverenitásuk körébe sorolható jogköreikből a második világháborút követő évtizedekben sokat áthelyeztek nemzetközi szervezetekhez és multilaterális megállapodások érvénye alá, akkor azt annak tudatában tették, hogy általános civilizációs értékeik és nemzeti érdekeik egyidejűleg érvényesülni fognak. A nem nyugati országok között azonban számosan más értékrendet követnek, ezért következményei lehetnek annak, hogy súlyarányuk növekvőben van a politikaformáló és szabályalkotó szervezetekben. Az is jelzi a korszakos változást, hogy a vezető nyugati hatalmak alkotta G6, G7 helyébe (vagy legalábbis mellé) lépett a G20. Abban pedig a nyugati típusú demokráciáktól nagyon eltérő társadalmi rendű és értékrendű országok is találhatók Oroszországtól a kommunista Kínán át Dél-Afrikáig. Ezeknek az államról, szuverenitástól vallott felfogása, tényleges kormányzati gyakorlata sokban különbözik a nyugati normáktól.

Mindezt kimondva azonban arra is utalni kell, hogy a politikai értelemben vett Dél globális gazdasági súlynövekedéséből nem szabad azonnali és drasztikus stratégiai változásokra következtetni. A publicisták hajlamosak a változások dramatizálására, amint azt lehetett látni annak idején, az 1960-as évektől kibontakozó *japán gazdasági csoda* korszakának csúcán. Az addigi növekedési trendet a további évtizedekre kivetítve 1990 körül az Egyesült Államok felől nézve valóban meghökkenítő távlatok adódtak – majd Japán két évtizedes nagy korszaka lezárult, és immár két évtizedes szekuláris (?) stagnálásának megértése okoz fejtörést az elemzőknek. De hozható közelebbi példa: csupán másfél évtizede volt, hogy Németországot a gazdasági szaklapok Európa, az euróövezet beteg emberének nevezték [The Economist,

8 Az újabb előrejelzések némileg más képet mutatnak: a korábban igen gyorsan fejlődő BRICS-csoport országaiban felszaporodtak a belső szerkezeti bajok. Az IMF 2015. júliusi felülvizsgált előrejelzése már a címében jelzi, hogy a fejlett országokban gyorsul, a fejlődő és „felemelkedő” országcsoportban a korábbihoz képest némileg lassul a növekedés, sőt 2015-ben Brazíliára, Oroszországra recesszió vár [IMF, 2015]. Ettől függetlenül sok vélemény szerint a fejlett világban a kialakult magas jövedelmi szinten való tartós stagnálás a legvalószínűbb scenárió, amiből a politikai értelemben vett Nyugat globális gazdasági részarányának további lassú mérséklődése vetíthető előre, noha talán a korábbinál lassabb folyamat részeként.

1999]. Hiba lenne tehát kizárni a korábbi növekedési trendek megváltozását, mindkét irányban.

Továbbá azt is érdemes belátni, hogy néhány említett esetben (Kína, Oroszország, India) a gazdasági adatokból csupán a korábbi történelmi korokban elért globális részesedés helyreállítása vagy megközelítése olvasható ki. A hosszú távú statisztikák azt mutatják, hogy Kína a mai növekedési trendjének folytatása esetén (amelynek egyre kisebb az esélye) a belátható időkből csupán a XIX. század eleji pozícióit foglalja el – amely mellett világméretű érdekérvényesítési képességei szerények voltak, különösen Nagy-Britanniával, majd később az Egyesült Államokkal egybevetve. Ez is arra figyelmeztet, hogy a *nemzeti jövedelmi mutatók* és a globális rendben elfoglalt *stratégiai pozíció* között nem áll fenn egyszerű megfelelés.

Egy ország vagy térség gazdasági súlyarány-növekedése csak nagy késleltetéssel és sokfajta áttétellel érvényesül a nemzetközi normákat meghatározó szervezetekben, amint ezt a Nemzetközi Valutaalap kvótáinak újraelosztása körüli elhúzódo viták, alkudozások alakulása jelzi.⁹ Következésképpen kimondható: kicsi az esélye annak, hogy a témánk szempontjából kritikus fontosságú nemzetközi szervezetekben, országcsoportokban gyors és egyértelmű átrendeződés menjen végbe a belátható időhorizonton.

ÚJ ÁLLAMFELFOGÁS VAGY CSAK VÁLSÁGÜZEMMÓD?

Marad végül a harmadik hipotézis. Vajon a pénzügyi válság valóban visszahozza a Leviatánt? Nos, az állami szerepfelfogás kérdéskörét kétségtelenül új megvilágításba helyezték a 2007 utáni fejlemények. A kormányzati válságkezelés eszközei között megszorodtak az ún. *nem konvencionális gazdaságpolitikai megoldások*: további gazdasági liberalizálás helyett újraszabályozás, csőd szélére jutó bankok és egyéb nagyvállalatok költségvetési eszközökkel való kimentése, privatizáció helyett államosítás, és mindezek eredőjeként az állami redisztribúció rátájának újbóli megnövekedése.

Nem meglepő, hogy a nemzetállam (pontosabban az annak nevében fellépő politikai vezetés) komoly gazdasági válság idején aktivizálja magát. Ilyenkor vissza is vehet olyan hatásköröket, amelyeket korábban az üzleti élet önszabályozó testületeinek vagy nemzetközi fórumoknak engedett át az addig uralkodó felfogást követve. A jövő szempontjából azonban kevésbé az a lényeges, hogy a válságos években milyen területekre lép be (újra) az állam, mint az, hogy végleges szándékkal vagy ideiglenesen. Alapos áttekintés megmutatja, hogy a nyugati országokban végrehajtott államosítások, amely par excellence szembemennek a válságig uralkodó politikai, gazdaságpolitikai felfogással, nem támaszkodnak etatista ideológiára: a gyakorlati döntéshozatalra leginkább *átmeneti* állami reaktiválódás jellemző [Voszka, 2015].

⁹ A 2015-ös állapotok szerint az IMF-ben a szavazati erőt képviselő kvótaarányokra néhány példa: Belgium 1,9 százalék, Kanada 2,7 százalék, Kína 4,0 százalék, Franciaország 4,5 százalék, India 2,4 százalék, Japán 6,6 százalék, Egyesült Államok 17,7 százalék.

A válság során a gazdaságpolitikai elméletben meggyengül egy időre az addigi intellektuális és akadémiai fősodor hatása. A nemzetközi normák és az elfogadott gyakorlatok átrendeződnek, részben annak következtében, hogy a meghatározó (nyugati) hatalmak világgazdasági részaránya a korábban tárgyalt okok miatt és módon lecsökkent, és bizonyos fokig a világpolitikai súlyuk is mérséklődött. De témánk felől nézve a globális erőviszonyok kúszó módosulásánál lényegesebb mindaz, ami a meghatározó országokon belül végbement. A pénzügyi válság okai között ugyan kimutatható egy sor kormányzati hiba elkövetése, ám a politikai osztály gyorsan mozdult, és alapvetően a gazdaság szereplőit, főként a nagyközönség által amúgy sem kedvelt bankokat okolta a krízis kitöréséért. Gyakran a bankok részvényeseire (és néha a nagyobb betétek tulajdonosaira) komoly terheket róttak ki. Általában véve erősödött az államok szabályozó aktivitása is, félretéve a válságot megelőző néhány évtizedben bevettnek számító elvet, amely szerint az érintettek önszabályozása a társadalmilag leghatékonyabb megoldás. A hatékony szabályozáshoz azonban ritkán elégséges a nemzeti keret; tanulságos, hogy a globális nagyvállalatoknál megszokott transzferárazás ellenőrzésére, az állami adóbevételeket apasztó gyakorlatok elkerülésére az OECD és a G20 lett a koordináló keret [OECD/G20, 2015].

Az állami szerepfelfogást tekintve tehát valóban más a helyzet, mint volt a válság előtti időszakban, amikor az üzletről szóló közbeszédben szinte tabunak számított a bankokkal és általában a nagyvállalatokkal szemben kemény állami fellépés. A neoliberális doktrína, valamint a hagyományos marxista társadalomkép szerint erőtlen a nemzetállam az üzleti körökkel („nagyókével”) szemben; az előbbiben ez érdemként, az utóbbi ideológiájában ugyanez vádként szerepel. Ugyanakkor a tényleges folyamatok elemzése ettől eltérő valóságot tár elénk. Érdemes csupán felidézni a korábbi időszakok nagyhatalmú magáncégeinek sorsát: mi is lett az AT&T-vel és a Barings Bankházzal? Az első ugyan megmaradt, de drasztikus hatósági beavatkozást szenvedett el, amelynek következtében piaci ereje ma nem mérhető a fénykorában elérthez. Az utóbbi pedig döntően belső hibák (és bizonyos szabályozói elégtelenség) következtében kihullott a piacról. A piacgazdasági rendszerben a magánvállalat (családi vagy társas) szert tehet hatalmas anyagi erőre, de mégis véges életű, sokféle kockázatnak kitett intézmény. Az államok sorsa is sokféleképpen alakult a mögöttünk hagyott évszázad során a világ számos részén, ám elmondható, hogy az államok születését, létét, megszűnését más erők határozzák meg, mint az üzleti versenynek kitett szervezetekét.¹⁰

10 Nem perdöntő vonatkozás, de érdemes megjegyezni, hogy a nagyvállalatok forgalmának egy-egy kisebb méretű állam bruttó hazai termékéhez való viszonyítása, és e két szám alapján a valamely transznacionális cég „nagyobb hatalmának” sugallása, ami publicisztikákban gyakran előfordul, rop-pant félrevezető. A vállalati mérlegfőösszeg közvetlenül nem vethető össze egy ország nemzeti számlái alapján kimutatott GDP-vel, amely hozzáadottérték-mutató, ezért a szakmai kiadványok, mint az UNCTAD dokumentumai a vállalati hozzáadott értéket viszonyítják illusztrációs céllal az államok GDP-jéhez. Ilyen alapon kerül egymás mellé mondjuk Magyarország és a General Motors. Egyébként is az államháztartás konszolidált mérlege lenne kézenfekvőbb az állam versus nagyvállalat szembeállításához. Másfelől a valóban nagyméretű transznacionális cégek (mint a GE, Coca Cola vagy Microsoft) sok állam területén, sokféle jogi, szabályozási rendszerben tevékenykednek költségeik leszorításán és bevételeik növelésén: a csoportszinten kimutatott éves profit valóban elérheti egy kisebb méretű állam GDP-jét, de az adott országon belül az illető nagyvállalat mégis csupán egy a vállalatok között.

Ha a gazdasági szuverenitás fogalmát pragmatikusan az állam (hatóságok, kormány) külső és belső mozgástereként értelmezzük, akkor azt látjuk, hogy a krízist követően a kormányok zöme mozgástér-növekedést ért el. Különösen akkor egyértelmű a változás, ha a gazdasági szereplőkkel (hazai és külföldi cégekkel, a tőkepiaccal) valamint a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel szemben definiáljuk az állam gazdasági mozgástérét: ebben az értelemben valóban kimutatható az állam megerősödése. Ami azzal egyenértékű, hogy a válságos években a gazdaság nagyhatalmúnak érzett magánszereplői sokat vesztek a befolyásukból, társadalmi reputációjukból – részben a nemzetállam javára. Európában ezen felül az integrációs szervezetek iránti bizalom, elismertség visszaesése is hozzájárul a tagállami szuverenitás ügyének felértékelődéséhez.

A mozgástér persze viszonylag szubjektív, nehezen operacionizálható fogalom, ám a nemzeti (tagállami) költségvetések aránynövekedése jól mérhetően jelzi az állam gazdasági aktivizálódását. A jelenség már említett makrogazdasági vonatkozásain, a keynesi keresletélénkítési motívumokon túlmutató politikai gazdaságtani elemzés arra is rámutat, hogy a fiskális politika pontosan azért vesz át piacvédő, ha úgy tetszik: *gazdasági patrióta* funkciókat, mert a versenypolitika, árfolyampolitika, iparpolitika és egyéb – elvileg erőteljes – nemzetállami eszközök alkalmazását kizárják vagy megnehezítik a nemzetközi konvenciók, egyezmények, tagsági viszonyból fakadó korlátok [Clift és Woll, 2012]. Az államoknak ezért innovatív módokat kellett találniuk a nemzeti érdekként definiált piacvédő törekvéseikhez: a költségvetési politika a maga korlátozott, sosem teljes transzparenciájával erre alkalmasabb sok más szakpolitikai területnél. Ha ezt elfogadjuk, akkor ebből következően az állami újraelosztás terjedelme, amely a nemzetállam gazdasági aktivitásának talán legelfogadottabb indikátora, a továbbiakban attól is függ, hogy a nemzetállamok mennyire érzik szükségességét patrióta gazdaságpolitika folytatásának, vagy mennyire kényszerülnek ilyenre a nemzetközi verseny alakulása folytán.

AZ ÚJABB TRENDEK

A világgazdaság meghatározó térségeinek nagy folyamatait áttekintve kirajzolódik néhány olyan intézményi/gondolati/politikai irányzat, amely indokoltta teszi az állami szuverenitás fogalma és tartalma iránti újabb érdeklődést, immár a gazdaságilag fejlett térségekben is.

A *szuverenitás ügyének reneszánszát* Európában elkerülhetetlen módon előhívta az a tény, hogy az országhatárok Európa keleti felében jelentősen megváltoztak 1990 után: szuverén államok jöttek létre, vagy államiság nélküli nemzetek nyerték el, kapták vissza függetlenségüket. Mindez olyan korszakban következett be, amelyet az önkéntes integrálódás évtizedei előztek meg a földrész többi országában. Az új tagok 2004-es és azt követő belépéséig eltelt hosszú időszak alatt az európai integrációs folyamat nagymértékben átformálta a szuverenitás jogi-politikai gyakorlatát és fogalmát, amit az új tagok társadalma, politikai osztálya láthatóan nem könnyen értett meg, nehezen internalizált.

A *közös európai pénz* 1999-es bevezetése pedig különösen kiélezte a mérsékelt szuverenitásmegosztás és a még sokkal mélyebb integráció hívei közötti ellentéte-

ket, mivel a valutaövezet hatékony működtetéséhez kétségtelenül szorosabb költségvetési együttműködés kellene a tagállamok között. Az euróövezetből persze ki lehet maradni, az önálló monetáris politikához való ragaszkodás viszont az arctalan tőkepiacnak teszi kiszolgáltatottá a nemzetgazdaságokat (és főleg a kis és közepes méretű és fejlettségű országokat, azaz a többséget) – csak éppen a függés nem annyira kézenfekvő és nyilvánvaló, mint integrációs keretben.

További fontos trend a korábban harmadik világnak nevezett országok világgazdasági térnyerése. Ezek az államok – előéletük, belső viszonyaik, érdekeik alapján teljesen érthetően – más külső és belső szuverenitásfelfogást követnek. Mivel részarányuk, befolyásuk növekszik a nemzetközi szervezetekben, így a nem nyugati, azaz kevésbé „megszelídített” szuverenitásváltozatot viszik be idővel azok gyakorlatába. Egyelőre az IMF vagy a WTO tevékenységében mindez egyértelműen még nem mutatható ki. A világgazdaságban az *üzleti gyakorlatot* – itt nem tárgyalt módon – formálja a nem nyugati jellegű rezsimek állami vállalatainak, szuverén alapjainak és a politikai hatalomhoz közel álló, félig független vagy inkább félig állami magánvállalatainak növekvő jelenléte. Ezek révén a nemzeti protekcionizmus új eszközei jelennek meg, ami előidézheti a szabad piaci elvekre épülő (gyakorlatában persze kompromisszumos) nemzetközi kereskedelmi játékszabályok folyamatos átalakulását. A hátrányosan érintett felek elvileg reagálhatnak (részleges) elzárkózással, de valószínűbb a regionális együttműködés, a térségi vagy értékrendi integrálódás felé fordulás.

Amennyire érthető, hogy a nagyvállalatok és bankok („big business”) reputációvesztése következtében a pénzügyi krízis nyomán általában jelentősen aktivizálták szabályozó tevékenységüket az államok, annyira nehéz előre látni a gazdasági élet újrapolitizálódásának utóéletét. A válság elmúltával néhány helyen visszaáll a *status quo ante*, ám a krízis tapasztalatai beépülnek a kormányzati gyakorlatba, jogrendbe. Máshol tartósabbnak mutatkozik a kormányzati aktivizálódás, főleg annak hatására, hogy a gazdasági növekedési ütem immár tartósan mutatkozó lassulásával kiéleződnek a társadalmon belüli elosztási konfliktusok, a demográfiai folyamatok miatt amúgy is fenntarthatatlan jóléti rendszerek *folyamatos válságkezelést* tesznek szükségessé.

Ugyanakkor nem mutatkozott a nagy recesszió nyomán olyan ideológiai rendszer a fejlett világ meghatározó országaiban, amely a modern kapitalizmus szisztémáját egészében kérdőjelezné meg, annak helyében lépne. Így lassan, inkrementális változások révén formálódik az *új normália*: a fennálló intézményi-politikai rendbe beépülnek a válság utáni realitások és globális hatások. Ennek a konszolidációs folyamatnak a következtében továbbra is okkal szerepel a gazdaságelméleti diskurzusban az állami hatalomgyakorlás szükséges, kívánatos terjedelme, módozata, egyszóval a gazdasági szuverenitás ügye. A világgazdaság meghatározó térségei nem térnek vissza a szuverenitás sokkal korábbi („klasszikus”) tartalmához. De sok vonatkozásban az ideák előreszaladtak a tényleges gyakorlathoz, és különösen a válságokkal küszködő államok nagyobb mozgástér-igényéhez képest, ezért logikus fejleménynek tekinthető a jelenlegi korrekciós szakasz, amelynek keretében az államok visszavesznek korábbi kompetenciákat.

IRODALOM

- Bod P. Á. (2013): Heterodox gazdaságpolitikák kora? *Köz-Gazdaság*, VIII. évf. 2. szám, 89–101.
- Bod P. Á. (2015): Létezik-e közgazdasági értelemben szuverenitás ma Európában? In: Takács Péter (szerk.): *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság*. Gondolat Kiadó, MTA TK JTI – SZE DFK.
- Bodin, J. (1987): *Az államról, I. könyv*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Chakrabarty, K. C. (2011): *Post-crisis – the New Normal*. Reserve Bank of India. <http://www.bis.org/review/r111115c.pdf>, lekérdezve: 2015.10.27.
- Clift, B.–Woll, C. (2012): Economic patriotism: reinventing control over open markets. *Journal of European Public Policy* 19(3): 307–323.
- Dargin, J. (ed) (2013): *The Rise of the Global South. Philosophical, Geopolitical and Economic Trends of the 21st Century*. London: World Scientific Publishing Co.
- El-Erian, M. A. (2010): *Navigating the New Normal in Industrial Countries*. Per Jacobsson Foundation Lecture. IMF, Washington DC. 2010.10.10. <https://www.imf.org/external/np/speeches/2010/101010.htm>, lekérdezve: 2015.10.27.
- Gombár Cs. et al. (szerk) (1996): *A szuverenitás káprázata*. Budapest: Korridor.
- Hoekman, B. (2015): *The Global Trade Slowdown: A New Normal?* CERP Press.
- A VoxEU.org (2015): The Global Trade Slowdown: A New Normal? http://www.voxeu.org/sites/default/files/file/Global%20Trade%20Slowdown_nocover.pdf, lekérdezve: 2015.10.27.
- International Monetary Fund (2013): *World Economic Outlook, 2013*. Washington DC.
- International Monetary Fund (2015): Slower Growth in Emerging Markets, a Gradual Pickup in Advanced Economies. World Economic Outlook Update. Washington DC. July 2015. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2015/update/02/pdf/0715.pdf>, lekérdezve: 2015.10.27.
- Jakab A. (2008): A szuverenitás fogalmának megszelídítése. In: Paksy Máté (szerk.): *Európai jog és jogfilozófia*. Budapest: Szent István Társulás.
- Katona K.–Árva L.–Schlett A. (2013): *Stages of globalisation. Alternative Ways from Eastern Europe and the Far East*. Budapest: Kalligram.
- MacCormick, N. (1993): Beyond the Sovereign State. *The Modern Law Review* 56(1): 1–19.
- Milesi-Ferretti, G. M.–Tille, C. (2011): The Great Retrenchment: International Capital Flows during the Global Financial Crisis. *Economic Policy* 26(4): 285–342.
- OECD/G20 (2015): Base Erosion and Profit Shifting. Project Addressing the Tax Challenges of the Digital Economy. Final Report. <http://www.oecd-ilibrary.org/docserver/download/2315281e.pdf?expires=1444631428&id=id&sacname=guest&checksum=DFFE0A2CC7760CE4DDABE262F6746E49>, lekérdezve: 2015.10.27.
- Pontusson, J.–Raess, D. (2012): How (and Why) Is This Time Different? The Politics of Economic Crisis in Western Europe and the United States. *Annual Review of Political Science* 15: 13–33.

- The Economist* (1999): The sick man of the euro. The biggest economy in the euro area, Germany's, is in a bad way. 1999.06.03.
- The Economist* (2010): The growth of the State: Leviathan stirs again. 2010.01.21.
- UNCTAD (2014): *World Investment Report, 2014*. New York and Geneva.
- Vernon, R. (1971): *Sovereignty at Bay. The Multinational Spread of U.S. Enterprises*. New York: Basic Books.
- Voszka É. (2015): Államosítás, privatizáció és gazdaságpolitika: a főirány széttöredezése. *Közgazdasági Szemle* 7-8: 717-748.
- Wallace, W. (1999): The Sharing of Sovereignty. *Political Studies* 47(3): 503-521.